

O‘QUVCHILARDA IJODIY QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISH VA ADABIY TALAFFUZNING O‘RNI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10199318>

Xudayarova Quvonch Aminboyevna

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti 1- kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiy talaffuzning o‘rni va o‘quvchilarni ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishi ta‘lim sifatiga samarali ta‘sir ko‘rsatishi, uning tutgan ahamiyati borasida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Bilim, ko‘nikma, qobiliyat, ijodiy qobiliyat, intellekt, nutq madaniyati, o‘quvchilarda nutqiy malakalarni kerakli darajada shakllantira olish, rasmiy, ilmiy va oddiy nutq.

FORMATION OF STUDENTS' CREATIVE SKILLS AND THE ROLE OF LITERARY PRONUNCIATION

Abstract. This article talks about the role of literary pronunciation and the effective influence of the formation of students' creative abilities on the quality of education, its importance.

Keywords: Knowledge, skill, ability, creative ability, intellect, speech culture, the ability to form students' speech skills at the required level, formal, scientific and ordinary speech.

Bugungi kunda jamiyatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar kelajak avlodning ertangi kuni, uning farovonligi yo‘lida qo‘yilayotgan tamal toshi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning yoshlar bilan bo‘lgan uchrashuvlarida "Ma‘lumki, yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda", — deya ta‘kidlaganlar.

Aytishimiz mumkinki, bugungi yosh avlodni rivojlanishida iqtidori, qobiliyatlari, imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ularni ta‘lim-tarbiya jarayoniga jalb etish, bunda mamlakatimizda qad ko‘tarayotgan zamonaviy innovatsion maktablar faoliyatini kengaytirish, umumta‘lim maktab bitiruvchilarini savodxonlik darajasini yanada oshirish masalalari davlatimiz siyosati oldidagi muhim vazifalarga aylanib bormoqda.

Iqtidorli bolalar-yurt kelajagi! Zero, shunday ekan bolalardagi iqtidor, qobiliyat, salohiyatini rivojlantirishda bevosita ta’lim muassasasi, pedagog va oila hamkorligining ahamiyati katta.

Pedagogik va psixologik manbalarda qayd etilgan ma’lumotlarga ko‘ra, qobiliyat insonning psixologik hususiyati bo‘lib, bilim, ko‘nikma, malakalarini egallash bevosita mana shu xususiyatlarga bog‘liq hisoblanadi.

Qobiliyatli shaxsning ko‘nikma va malakalari ko‘p qirrali va mukammallashgan bo‘ladi. Bevosita qobiliyat-ko‘nikma va malakalarning paydo bo‘lishi jarayonida shakllanadi. Hamma maxsus qobiliyatlarni, inson faoliyatining asosiy turlarini uchga: fan, san’at, amaliyotga ajratish mumkin. Shunga binoan qobiliyatni milliy, badiiy va amaliy deb klassifikasiyalash mumkin. Bu turlarning har biri o‘z navbatida yana ma’lum turlarga bo‘linishini ko‘rish mumkin. Bulardan

- Ilmiy qobiliyat
- Badiiy qobiliyat
- Amaliy qobiliyat
- Nazariy va amaliy qobiliyatlar
- O‘quv qobiliyatlari
- Ijodiy qobiliyatlar

Amerikalik tadqiqotchi J. Gildford iste’dod nazariyasiga katta hissa qo‘shgan olimlardandir. Olim divergent fikrlashning tarkibiy qismlarini (tezlik, o‘ziga xoslik, moslashuvchanlik, aniqlik) ishlab chiqqan va ularning barchasi iqtidorli maktab o‘quvchilarini rivojlantirish, o‘qish va o‘qitish sohasida amaliy faoliyatga yangi o‘zgartirishlar kiritishga imkon berganini ta’kidlab o‘tish joiz.

Taniqli amerikalik olim P. Torrents o‘z shogirdlarini kuzatib, yaxshi o‘qiydigan bolalar va yuqori darajadagi IQga ega bo‘lgan bolalar ijodiy faoliyatda muvaffaqiyat qozonmaydi degan xulosaga kelishdi. Aniqroq aytganda, bu shartlar mavjud bo‘lishi mumkin, ammo ular yagona shart emas deydi, hamda o‘zi ishlab chiqqan iqtidor kontseptsiyasida uchlik mavjudligi ta’kidlaydi. Ular:

- ijodkorlik
- ijodiy mahorat;
- ijodiy motivatsiya.

Uning tushunishicha, ijodkorlik - bu shaxsning to‘liq bo‘lmagan yoki noaniq bo‘lgan vaziyatda yuzaga keladigan keskinlikni yengillashtirish uchun kuchli ehtiyojidan kelib chiqadigan tabiiy jarayondir. Iqtidorli bolalarni aniqlashda u tomonidan yaratilgan o‘ziga xos iqtidor kontseptsiyasi asosida yaratilgan iqtidor va ijod uslublari butun dunyoda keng qo‘llaniladi.

Shaxsni ijodiy rivojlantirishda tadqiqotchilar turli xil psixologik maktablar va yo‘nalishlarning yutuqlariga murojaat qilishadi. Bugungi kunda insonning ijodiy

salohiyati va ijodiy rivojlanish sur'atini belgilaydigan ko'plab ichki va tashqi omillar allaqachon ma'lum. Avvalo, bularga shaxsning individual tipologik hususiyatlari, ayniqsa intellekt va boshqa yuqori aqliy funktsiyalar, shuningdek, bir qator aqliy operatsiyalarning shakllanish darajasi kiradi. Barcha intellektual qobiliyatlar qaysidir darajada ijodiydir, lekin birinchi navbatda bu fikrlash qobiliyatining ajralib chiqishi deya ta'riflanadi. Aksariyat mualliflar ijodkorlikni baholash mezoni sifatida yuqori mahsuldorlikni ta'kidlashadi. Shunday qilib, biron bir universal texnikani yaratish mumkin bo'lmagani kabi ijodiy rivojlanish darajasini to'la-to'kis aniqlash mumkin emas, bu ham nisbiylikka asoslanadi. Ushbu ko'p o'lchovli hodisa kompleks yondashuvni talab qiladi.

Qobiliyatlar -samarali faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun shart bo'lgan shaxsning individual psixologik hususiyati hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda qobiliyat tushunchalari juda katta, ammo eng mashhuri taniqli amerikalik olim J.Renzulli tomonidan ishlab chiqilgan qobiliyat tushunchasi bo'lib, unga ko'ra qobiliyat uch xususiyatning kombinatsiyasi hisoblanadi:

- intellektual qobiliyatlar (o'rtacha darajadan yuqori);
- Ijodkorlik
- qat'iyatlilik (vazifaga yo'naltirilgan motivatsiya).

Ijodiy qobiliyat - bu muammolarni ijodiy hal qilish qobiliyatini rivojlantirishga hissa qoshadigan shaxsiy hususiyatdir. Ijodiy qobiliyat umumiy va maxsus bo'lishi mumkin.

Ijodkorlikni aniqlashda test sinovlaridan foydalanishadi. Ijodkorlik testi- asosan og'zaki, grafik, raqamli materiallar yordamida harakatlarni amalga oshirishga asoslangan insonning ijodiy qobiliyatini aniqlashning standartlashtirilgan usuli hisoblanadi.

Ijodkorlik o'ziga xos hususiyatdir va u har bir bolada mavjud. Bundan tashqari, ijodkorlik bitta omil sifatida emas, balki har bir shaxsning ma'lum bir odamda turli darajalarda namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan turli xil qobiliyatlarning birikmasi sifatida ko'rib chiqiladi. Shuning uchun psixologlar hamda pedagoglar uchun barcha bolalar potentsial ijodiy bo'lishi kerak. Pedagog uchun bolaning o'ziga xos individual ijodini sezish va uni rivojlantirishga intilish juda muhimdir.

Ijodkorlik faoliyat mobaynida rivojlanadi, ko'plab tadqiqotchilar ijodiy bo'lmagan tafakkur uslubining shakllanishining sababini o'quv jarayonida bolalar doimiy ravishda "yopiq turdagi" vazifalar bilan, ya'ni berilgan elementlar to'plamiga va yagona to'g'ri yechimga ega bo'lgan vazifalarda deb ta'kidlashadi. Bolalarda mashg'ulotlar natijasida ilgari shakllangan bilim va faoliyatga asoslangan fikrlash turi shakllanadi. Ijodiy qobiliyatlar, agar bola "Ochiq turdagi" vazifalar bilan ishlash

imkoniyatiga ega bo'lsa, shakllanishi mumkin. Ushbu vazifalar yechim usulini tanlashda to'liq mustaqillikni anglatadi va muammolarga har qanday yechimni taklif qilishda bolaga ijodiy yondashish imkoniyatini beradi.

Ijodiy qobiliyat osonroq va tez-tez, aniqrog'i, bola muayyan moyilliklarga ega bo'lgan faoliyatda namoyon bo'ladi. Shu sababli, bolalar iloji boricha ko'proq tadbirlarga jalb qilinishi va kuzatilishi kerak.

Ijtimoiy muhit ijodiy shaxsni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Garchi atrof-muhit ijodiy qobiliyatga ega shaxsni "yaratmasa" ham biroq iste'dodni namoyon etishda 95% ta'sir ko'rsatish hususiyatiga ega bo'lib uning 5% - irsiy determinantlarga bog'liq deb qaraladi.

Ijtimoiy muhitning talablari, bevosita atrof-muhitga, o'qishga bo'lgan qadriyatlar va munosabatlarni shakllantirishi, yuqori ijodiy salohiyatga ega bo'lmagan bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rag'batlantirishi mumkin.

Adabiy talaffuzning o'rni

Adabiy tildan foydalanish bugungi kunda dolzarb masalaga aylanib bormoqda. Kundalik hayotimizda bu bilan bog'liq juda ko'p hodisalarga duch kelamiz. Imloviy savodxonlik borasidagi kamchiliklar ko'p yillardan buyon ko'zga tashlanadi. Biroq bugungi kunda eng katta muammo adabiy talaffuzdir. Adabiy til millatni birlashtiradi. Ming afsuski, davlat muassasalari hisoblangan bog'chalardan tortib, butun xalqni ortidan ergashtirayotgan, ma'rifat ulashayotgan televidenie va radio eshittirishlarda adabiy til qoidalari qo'pol ravishda buzilmoqda. "Davlat tili to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuniga deyarli rioya qilinmayapti. Ko'cha ko'yda, rasmiy tashkilotlarda savodsizlarcha yozilgan e'lonlarga, peshtaxtalarga ko'zingiz tushganda ensangiz qotadi.

Insonning kimligini uning kiyim boshi emas, nutq, muloqot madaniyatiga egaligi aytib turadi. Nutq madaniyati deganda ko'proq og'zaki nutq tushuniladi. Achinarli tomoni shundaki, qo'shiqlari, ko'rsatgan xizmatlari uchun el ardog'iga tushgan ayrim san'atkorlar, sport ustalari va boshqalar televidenie yoki radio orqali xalq bilan uchrashganda noadabiy qatlamga oid so'zlarni ishlatib, adabiy talaffuz qoidalarini oyoq osti qilmoqdalar. Nodavlat tele va radio studiya boshlovchilarining ma'lum hudud doirasigagina xos bo'lgan shevalardan bemalol foydalanayotgani davlat tili va uning qonunlarini mensimaslikdan o'zga narsa emas. Har bir kamera qarshisida o'tirgan tele va radio boshlovchi uni faqatgina mahalladoshlari, yaqin qarindoshlari emas, butun respublika, xalq eshitayotganligini, ko'rayotganligini unutib qo'yadimikin? Adabiy tilgina barchaga tushunarli bo'lishini, adabiy talaffuzgina hammaga birdek yoqishini bilmasa kerak. Aks holda mamlakat aholisining nafratini qo'zg'ab, ensasini qotirib o'tirmas edi. Bu borada Birinchi

Prezident I.A.Karimov o‘zining “Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch” nomli asarida alohida to‘xtalib, ayni vaqtda jamiyatimizda til madaniyatini oshirish borasida hali ko‘p ishlar qilishimiz lozimligini ham unutmasligimiz zarurligini, ayniqsa, ba’zan rasmiy muloqotlarda ham adabiy til qoidalariga rioya qilmaslik, faqat ma’lum bir hudud doirasida ishlatiladigan sheva elementlarini qo‘shib gapirish hollari uchrab turishi bu masalalarning hali hanuz dolzarb bo‘lib qolayotganligini ta’kidlaydilar.

Ma’lumki tildan barcha vaziyatlarda bir xilda foydalanilmaydi. Undan nutq vaziyatiga mos ravishda foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu o‘rinda ta’lim muassasalarining, jumladan, umumta’lim maktablarining alohida o‘rni borligini ta’kidlash lozim. Yuqorida qayta-qayta tilga olinayotgan dolzarb muammoning yechilish o‘rniga jiddiy tus olishiga aynan maktab o‘qituvchilari aybdor, desak xato bo‘lmaydi. Ona tili darslari o‘quvchilarda nutqiy malakalarni kerakli darajada shakllantira olishi zarur. Har bir o‘quvchi o‘z ona tilidan o‘ta mohirlik bilan foydalana olishi, istalgan muloqot vaziyatiga mos (rasmiy, ilmiy va oddiy nutq vaziyati bo‘lsin) o‘z fikrini jozibali, ta’sirchan ifodalay olishi kerak. Umumta’lim maktablari bu borada qanday natijalarga erishayotgani barchamizga ma’lum. To‘g‘ri, barcha maktab o‘quvchilarini, shu jumladan, o‘qituvchilarini ham no‘noqlikda, mas’uliyatsizlikda ayblab bo‘lmaydi. Biroq aksariyat o‘qituvchilarning o‘z nutqiy kamchiliklari ustida ishlamasligi, eng asosiysi, adabiy talaffuz ko‘nikmasiga ega emasligi, imloviy, grammatik jihatdan savodxon emasligi ming-minglab o‘quvchilarning jamiyatda o‘z o‘rinlarini topaolmasligiga sabab bo‘lmoqda. O‘rta maxsus va oliy ta’lim muassasalari muayyan ixtisoslikka yo‘naltiradi. Umumta’lim maktabida esa muntazam ona tili darslari orqali o‘quvchilar tildan mohirona foydalanish malakalariga ega bo‘ladilar. Demoqchimizki, adabiy talaffuz ko‘nikmalari maktabda shakllanadi. Respublikamizning turli hududlarida o‘tilayotgan darslarning asosiy qismi o‘qituvchining layoqatsizligi (buni vijdotsizlik deb ham atash mumkin) tufayli adabiy til, qolaversa, davlat tili haqidagi qonunga xilofdir. Ta’limning jadal rivojlanishiga matbuot, ayniqsa, televideniyaning ko‘magi juda zarur bo‘lgan bir paytda ularning o‘zlari ham tanqidbop va tahrirtalab bo‘lib turibdi. Adabiy talaffuz masalasi, avvalo, har bir kishining shaxsiy muammosi bo‘lib, u so‘zlovchi tomonidan bartaraf etilmasdan muloqotga kirishilganda ijtimoiy maqomga ega bo‘ladi. Davlatning, jamiyatning talablariga, ehtiyojiga mos bo‘lmagan mutaxassis o‘z o‘rniga ega bo‘lmaydi. Adabiy talaffuz, go‘zal nutq madaniyatiga ega bo‘lgan xodim har qanday vaziyatda boshqalardan ustun bo‘ladi. Eng asosiy sabablardan yana biri tilning fonetika orfoepiya bo‘limlari ilmiy jihatdan ham, metodik jihatdan ham alohida o‘rganilgan emas. Universitetlarning filologiya fakultetlarida, asosan, ona tili va adabiyot o‘qituvchilari yetishib chiqayotgan bo‘lsada, bo‘lajak o‘qituvchilarning

nutqi, talaffuzi ustida maxsus ishlanmaydi. Bitiruvchilar o‘z nutqiy nuqsonlari bilan umumta’lim maktablariga, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarga ishlab chiqarishga jalb qilinadilar. Yana qaysi tuman bo‘lsa, o‘sha hudud shevasida darslar davom etaveradi. Nutq madaniyati masalasi muammoligicha qolib ketaveradi.

Tan olish kerakki, boshlang‘ich ta’lim o‘z vazifasini qoniqarli tarzda bajarmoqda. Bizning asosiy muammomiz 5-9-sinf o‘quvchilari. Manashu davrda o‘quvchilar bilan nutqiy malakalarni shakllantirish ustida jiddiy ishlash kerak bo‘ladi. Adabiy talaffuzga o‘rgatishga kelsa, respublikamizning turli hududlari bilan bo‘liq turli tovushlar talaffuzida muammolar uchraydi. Kishi nutqida birgina unli yoki undosh tovushni, yoxud birgina so‘zni noto‘g‘ri talaffuz qilsa ham uning nutqi buzuladi. Endi Samarqand, Buxoro, Surxondaryo viloyatlarining ayrim hududlarida o‘ unlisining talaffuzida kamchilik bor. Ona tili darslarida xuddi biror chet tilini o‘rgangandek, avvalo muammoli tovushlar ustida jiddiy ishlash kerak bo‘ladi. Bu o‘rinda talaffuz holati aks etgan oksilografik rasmlardan (ayrimlari qiyosiy bo‘ladi), asosan, maxsus fonetik mashqlardan unumli foydalanish samara beradi. Adabiy talaffuzga o‘rgatishning eng samarali yo‘li o‘qituvchining o‘zi tanlangan matnni qayta-qayta o‘qib yoki yoddan aytib berishidir, ammo bu usuldan to‘la foydalana olmaymiz chunki, aksariyat ona tili o‘qituvchilarimizning talaffuzi talabga javob bermaydi. Bunday holatda o‘qituvchi nima qilishi lozim? Yozma nutqni tasdiqlangan imlo qoidalari(kitob shaklida mavjud) asosida o‘rgatish mumkin. Og‘zaki nutqni qaysi mezonlar asosida o‘rgatish mumkin degan savol tugulishi tabiiy. Adabiy til, adabiy talaffuz ko‘p yillar davomida shakllanadi, sayqallanadi. Oddiy so‘zlashuv nutqining qancha sheva mavjud bo‘lsa shuncha varianti mavjud. Ammo adabiy tilning, davlatning rasmiy tilining yagona talaffuz varianti mavjud bo‘lib, xizmat vazifasidagi barcha shaxslar shu tilda so‘zlashadi. Mamlakat miqyosida adabiy talaffuz ko‘nikmalarining shakllanishida davlat telekanallari suhandonlari, xususan, information dasturlarining boshlovchilari; ayniqsa, dublyaj ustalarning talaffuzi, muloqot madaniyati barchamiz uchun etalon vazifasini bajaradi. O‘qituvchilar, nomlari keltirilgan notiqqlarning ovozlari yozilgan magnet tasmlardan darslarda maxsus foydalanishi lozim. O‘quvchilarga talaffuz bo‘yicha, ifodali o‘qish yuzasidan mustaqil topshiriq berilganda, maxsus tavsiya qilingan tele va radio dasturlarni tinglashga yo‘naltirilsa, har tomonlama foydalidir. Umumta’lim maktab, akademik litsey o‘quvchilari uchun talaffuz va imloga doir ko‘nikmalarni jadal shakllantiruvchi metodik tavsiyalar, uslubiy qo‘llanmalar tayyorlandi. O‘zbek filologiya fakulteti talabalari uchun “O‘zbek tilining amaliy fonetikasi” fani bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarning talaffuz va og‘zaki nutq bilan bo‘liq malakalarini shakllantirish maqsadida tanlanma fan sifatida tashkil qilinishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jalolov J.J. Chet tili o‘qitish metodikasi. –T.: O‘qituvchi, 1996.159-b.
2. A. G‘ulomov, H. Ne‘matov Ona tili ta’limi mazmuni. –T.: O‘qituvchi, 1995. 98-b
3. F.I.Xaydarov N.I.Xalilova “Umumiy psixologiya” Toshkent-2009
4. Тамберг Ю.Г. Развитие творческого мышления ребенка. – С.-Пб., 2002.
5. Родари Дж. “Грамматика фантазии” – М., 1978.